

İlk Matbû Türkçe (Osmanlıca) Tefsir: Tibyân Tefsiri

RECEP ARPA

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Giriş

Her ne kadar Osmanlı'da ilk matbaa İbrahim Müteferrika (1674-1745) tarafından 1727 yılında kurularak faaliyete geçirilmiş olsa da, bu matbaada Kur'ân-ı Kerîm ve dînî eserlerin basımına izin verilmemiş, bundan dolayı bu eserlerin basımı biraz gecikmiştir. İstanbul'da kurulan ilk Osmanlı matbaasından yaklaşık yüz yıl sonra Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1769-1848) tarafından 1822'de Kahire'de kurulan Bulak Matbaası¹ sürekliliği ve Mısır'da matbaa geleneğini oluşturması bakımından büyük önem taşımaktadır. Her ne kadar Fransızlar Mısır'ı işgalleri sırasında burada matbaa kurmuş olsalar da bu matbaalar kısa ömürlü olmuş ve kalıcı etkiler bırakmamıştır. Bulak Matbaası kuruluşundan Mehmet Ali Paşa'nın ölümüne kadar (1822-1848) büyük bir canlılık göstermiştir. Bu matbaada pek çok değerli dînî eserin yanında *Tibyân Tefsiri'nin* de basıldığı (1256/1840) ve böylece ilk matbû Türkçe tefsir olma vasfını kazandığı bilinmektedir.

1 Bulak Matbaası ve burada basılan eserlerle ilgili olarak bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, IRCICA, İstanbul 2006, s. 178, 385-517; Mahmut Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'ân'ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi* XII, Ankara 1978, s. 335-350; Alpay Kabacalı, *Türk Yayın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1987, s. 73.

XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda Osmanlı Türkçesi ile yazılan ve tamamlanmış haliyle neşredilen Kur'an'ın Türkçe çevirileri dört tanedir.² Bunların ilki, tefsirle çokça meşgul olmasından dolayı Tefsiri Mehmed Efendi adıyla şöhret bulmuş Muhammed b. Hamza Ayıntâbi'nin *Tibyân Tefsiri*'dir. Türkçe Kur'an çevirileri XIX. yüzyılda basılmaya başlanmışsa da henüz bu yüzyılda yaygın bir çeviri hareketinden söz etmek pek mümkün değildir. Zira basılan bu ilk eserlerden bazılarının çeviri veya te'lif tarihleri *Zübedü Âsâri'l-Mevâhib* (1096/1685) ve *Tibyân* (1110/1698) örneklerinde olduğu gibi yayınlanmalarından yaklaşık 140-150 yıl öncesine uzanmaktadır.

A. Tibyân Tefsiri ve Müellifine Nispeti

Kaynaklarda ve kütüphane kataloglarında *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, *Tercüme-i Tibyân*, *Tefsir-i Tibyân* adlarıyla anılan *Tibyân Tefsiri*, Ayıntâbi Mehmed Efendi'nin³ Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi ed-Dimaşki'nin (v.

2 XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda Osmanlı Türkçesi ile yazılan ve tamamlanmış haliyle neşredilen Kur'an'ın Türkçe çevirilerinin diğerleri şunlardır: 1. *Tefsir-i Mevâhib*: Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye* adlı Farsça tefsirinin İsmail Ferruh Efendi tarafından yapılmış tercümesi olup *Tefsir-i Tibyân* ile birlikte defalarca basılmıştır. 2. *Zübedü âsâri'l-mevâhib ve'l-envâr*: Gurabzâde Ahmed Salih en-Nâsîh el-Bağdâdî'nin büyük oranda Kâdi Beydâvî'nin ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin tefsirlerinden yararlanarak hazırladığı eseridir. 3. *Tefsiru'l-Cemâli ale't-Tenzili'l-Celâli*: Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin *Fethu'r-Rahmân* adlı açıklamalı Farsça Kur'an-ı Kerim tercümesinin Muhammed Hayruddin Han tarafından yapılan Türkçe tercümesidir. Bu eserlerle ilgili geniş bilgi için bk. Recep Arpa, *Ayıntâbi Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 13-16, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

3 Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbi, tefsirinin dibâcesinde belirttiği üzere Ayıntab'da (Gâziantep) doğdu. Gürânî Ali Efendi, Zeynelâbidin Efendi ve Şeyh Ebüzziya ve'n-Nur Ali Şebrâmellîsi'den dersler okudu. İlim tahsili için bir süre Trablusşam ve Dimaşk'ta da bulundu. Yirmi yaşından sonra yerleştiği Sivas'ta müderrislik ve müftülük görevinde bulundu. Huzur dersleri için İstanbul'a davet edildi ve 1073/1662 ile 1080/1669 yılları arasında yaklaşık yedi sene İstanbul'da ikamet etti. Daha sonra Sivas Şifaiye Medresesi'ne müderris olarak atandı ve hayatının geri kalan kısmını burada geçirdi. Hicrî 1111 yılının Rebîülevvel ayının yirmi ikinci gecesi (Eylül 1699) Sivas'ta vefat etmiştir. Hanefî Mezhebi'ne ve Nakşibendi Tarikatı'na mensup, ulemâ arasında sözü dinlenen, âlim, sâlih ve fazıl bir şahıstı. Eserlerinden bazıları şunlardır: 1- *Tercüme-i Tibyân*, 2. *Hâşiyet-ü Envâri't-Tenzil li'l-Beydâvî*, 3. *Hâşiyet alâ Şerh-i Hâşiyeti'l-Hayâlî li'l-Akâidi'n-Neseî*, 4. *Hâşiyet alâ Hâşiyeti Mir Ebi'l-Feth (Âdâb-ı Mirî)*, 5. *Hâşiyet alâ Zâdi'l-Mütezevvicin fi Şerhi Zuhri'l-Müteehhilin*, 6. *Hâşiyet alâ Hâşiyeti-Seyyid alâ Şerhi Muhtasarı İbn Hâcib*, 7. *Risâle fi'l Mantık*. Hayatı hakkında bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fudâlâ* (nşr. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, II, 158; Âkifzâde Abdurrahim el-Amâsi, *Kitâbü'l-Mecmu' fi'l-meşhûdi ve'l-mesmu'*, Millet Kütüphanesi (Ali Emiri Arabi), nr. 2527, vr. 38a; Rıdvan Nafiz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928/1367, s. 136-7; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhü'l-Meknân fi'z-Zeyl alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat, Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1972, I,

773/1371)⁴ *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı Arapça⁵ tefsirini esas alarak te'lif ettiği Türkçe Kur'an tercümesidir. Fehmi Ethem Karatay ve Ali Rıza Karabulut tercümeyle kaynak olan mezkûr tefsirin sahibini Neşvan b. Sa'id b. Ebî Himyer (v. 573/1178), olarak gösteriyorlarsa⁶ da bu bir yanlışlık olsa gerektir. Neşvan b. Sa'id b. Ebî Himyer'e nispet edilen *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adında bir tefsir olmasına rağmen bahse konu olan tefsir bu değildir.

Eserin müellifine nispeti ve kütüphane kayıtlarında büyük bir karışıklık vardır. Bu karışıklığa, dikkatsizliğin yanında isim, nisbe ve künyelerdeki benzerlikler sebep olmuştur denilebilir. Bağdatlı İsmail Paşa tercümeyle Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed b. Mahmud'a (v. 1114/1702) nispet etmektedir⁷ ki bu yanlıştır. Bu sebeple birçok kütüphane kayıtlarında tefsir Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed b. Mahmud'a nispet edilmekte⁸ bazı kayıtlarda ise tercüme *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân* adıyla Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'ye⁹ nispet edilmiştir. Yine Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin kendisinden 124 yıl sonra vefat eden Ayıntâbî Mehmed Münib Efendi (v. 1238/1823) ile karıştırılması sonucunda da kayıtlarda önemli hatalar yapılmış ve *Tibyân Tercümesi* Mehmed Münib Efendi'ye de nispet edilmiştir.¹⁰

141; Hikmet Turhan Dağhoğlu, *Gâziantep Meşâhiri*, Gâziantep Halkevi Yayınları, Gâziantep 1939, s. 9-11; Ebû'l-Fadl Muhammed b. Halil el-Murâdî, *Silkü'd-Dürrer*, Bulak 1301, IV, 38; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemû'l-Müellifin: Teracimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1957, IX, 272; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemû'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir*, Beyrut 1406/1986, II, 525; Muhammed Zahid el-Kevserî, *et-Tahrirü'l-vecîz fimâ yebteghi'l-müstecîz*, Mektebû'l-Matbûatü'l-İslâmiyye, Halep 1993/1413, s. 36; *Gaziantep İl Yıllığı*, 1968, s. 168.

4 el-Ezdi'nin zikrettiğimiz tefsirinden başka “*Enisü'l-Munkatiin*” adlı 6 ciltlik tasavvufi bir eseri daha vardır. Hayatı **hakkında** bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 199, 341; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâ'ü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin* (nşr. Kilisli Muallim Rifat v.dğr.), I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955, I, 345; Carl Brockelmann, *GAL*, Leiden 1943-9, II, 111; Nüveyhiz, *Mu'cemû'l-müfessirin*, I, 172.

5 Bursalı Mehmed Tahir “Mevlana Muhammed Hızır tarafından yazılan bu tefsir lisân-i Türkî üzeredir.” diyerek tefsirin aslının Türkçe olduğunu söyler ki bu bir hatadır. Bk. *Delilü't-Tefâsir*, Necm-i İstiklâl Matbaası, İstanbul 1325, s. 47. Ayrıca Osman Keskioglu da bu eserin aslını Türkçe olarak göstermektedir. Bk. *Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*, Ankara 1989, s. 231.

6 Bk. Fehmi Ethem Karatay, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 9; Ali Rıza Karabulut, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, Kayseri 1982, s. 126.

7 Bk. Bağdatlı, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140.

8 Manisa İl Halk Ktp., nr. 4374, 4275.

9 Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp., nr. 313; Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3506.

10 Mesela bk. Çorum İl Halk Ktp., n 3342/6; Beyazıt Ktp., Veliyyüddin, nr. 260.

Tefsirin mukaddimesinde belirtildiğine göre eser Padişah IV. Mehmet'in isteği üzerine te'lif-tercüme edilmiştir.¹¹ Kur'an-ı Kerim'e tam anlamıyla vukûfiyet kazanıp bu alanda söz sahibi olduğu için, dönemin Şeyhülislâmı Minkârîzâde Yahya Efendi'nin (1018-1088/1609-1677)¹² yakın ilgisine mazhâr olmuş ve Minkârîzâde Padişah'a ondan övgüyle bahsetmiştir. IV. Mehmed zamanında haftada iki defa Padişah'ın huzurunda yapılan, devlet erkânının ve yüksek tabakaya mensup kişilerin katıldığı 'huzur dersleri'¹³ için İstanbul'a davet edilmiş, mukarrir ve dinleyici olarak bu derslere katılmış ve bu vesile ile kendisine ikramlarda bulunulmuştur. Huzur derslerinin birinde Padişah IV. Mehmed, Ayıntâbî'den Kur'an'ı Türkçeye tercüme etmesini istemiş, kendisine dört adet tefsir on adet lügat kitabı ve birçok hediyeler vermiştir. Mehmed Efendi de bunu bir emir telakki edip *Tibyân Tefsiri*'ni esas almak sûretiyle diğer tefsirlerden de faydalanarak iki yıl içinde kendi el yazısıyla h. 1110 (1698) senesinde iki takım yazmış, birini dönemin hükümdarı IV. Mehmed'e sunmuş diğerini de halkın okuması için vakfetmiş ve *Tercüme-i Tibyân* diye isimlendirmiştir.¹⁴

İstisnasız bütün kaynaklarda tefsirin tercüme tarihi 1698 (1110) olarak verilmektedir. Ancak IV. Mehmed, tercüme tarihi olarak gösterilen 1698'de hayatta değildir. O 1648-1687 tarihleri arasında hükümdarlık yapmış ve 1693'de vefat etmiştir. Bu durumda ya müellif eserini bizzat hükümdara takdim etmemiş

11 IV. Mehmet tercüme faaliyetlerine büyük önem vermiş, müsbet ilimlerle ilgili pek çok eseri de Türkçeye tercüme ettirmiştir. (Bk. Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 137).

12 Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, II, 439; Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 70; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 93; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973, s. 545.

13 Huzur derslerinin tarifi için bk. Ebü'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1956, I, 13; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 215-26.

14 "Ol vakitte bu abd-i âciz dâîlerine hitab-ı hümayun idip buyurdular ki: "Kavâid-i Arabiyye'ye mutabık bu Kur'an-ı kâtu'l burhan'ı lisan-ı Arabî'den zebânı Türki'ye tercüme olmak üzere bir eserdir. Şehvar-i elmas-i fikretinle sufte ve hadika-i cenâinden gunçe-i cenânûş cümlelerin küllü muradını şeküfte eylesek, rumuzat-ı meânî ve bedii, zahir ve istiârât ve temsilât letâifi mebâniyesine bâhir olurdu" buyurduklarında imtisâlen "lil-evâmiri'l-me'muru ma'zûrun" dinilüp der'akap mevcut hazineden dört cilt tefâsir ve on adet kütüb-ü lügat ihrac olunup bu mütercimi fakire ihсан-ı Hümâyun olundukta evvelen Tefsir-i Tibyân ve Kâdi Beydâvî'ye mütâlaamızın kesreti olmakla ânin Arabi tabirinden hasıl manay-ı şerifi tâbikatü'n-na'li bi'n-na'l Türki'ye tebdil ve ondan ziyade mecmû-u ehl-i te'vilatın bahisleri iktiza eden âyet-i kerimede ihtimam ve lazım gelen mesâil-i fikh-ı şerifi dahi münasebetiyle zikredüp kendi hattım ile tahririne de bed' ve iki senede iki cildini tamam yazup birini padişahumuza Ebü'l-feth ve'l meğazi Sultan Muhammed el-Gâzi Hazretlerine ve birini sair havas ve âvâma vakf eyledikte Terceme-i Tibyân deyu tesmiye kıldını." Bk. *Tibyân*, I, 3.

ya da tercüme tarihi yanlıştır. Müellif tefsirin bir nüshasını hükümdara takdim ettiğini tefsirinin dibâcesinde bildirmiştir.¹⁵ Ayıntâbî İstanbul'da 1662-1669 yılları arasında bulunmuş¹⁶ ve tercümeyi de IV. Mehmet'in isteğinin hemen akabinde başlayıp iki yılda tamamlamıştır.¹⁷ Bunları göz önünde bulundurduğumuzda, tercümenin Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu yıllar (1662-1669) arasında yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

B. Tibyân Tefsirinin Kaynakları

Hemen belirtelim ki *Tibyân Tefsiri*'nin kaynaklarının güçlü ve zengin olduğunu söylemek bir hayli zordur. Tefsirde gerçek anlamda kullanılan kaynak sayısı birkaç taneyi geçmemektedir. Tefsirde sadece bir veya iki defa adı geçen eserler olmakla birlikte bunları kaynak olarak kabul etmek gerçekten zordur. Bunlar da ikinci el kaynaklar ve menkıbe kitaplarından oluşmaktadır. *Tibyân*'a ciddi anlamda kaynaklık eden Beğavî'nin *Meâlimü't-tenzîl* adlı tefsiridir. Bilindiği gibi tercümede, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'nin *et-Tibyân fî tefsiri'l-Kur'ân* adlı eseri esas alınmıştır. Bu sebeple Ezdi'nin tefsirini kaynak olarak zikretmeyi uygun görmedik. Biz şu an elimizde bulunan Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'ni esas aldık ve ona kaynaklık eden eserlerin kısa bir tanıtımını yapmayı uygun gördük.

I. Tefsir Kaynakları

Şüphesiz *Tibyân Tefsiri*'nin ana kaynakları arasında en ön sırayı Beğavî'nin *Meâlimü't-tenzîl*'i alır. Ondandır yararlanmada o kadar ileri gidilmiştir ki, iki tefsir birlikte okuduğunda *Tibyân*, *Meâlimü't-tenzîl*'in muhtasar bir tercümesi mahiyetinde görünür. *Tibyân Tefsiri*'nde isim belirtilmeksizin *Meâlimü't-tenzîl*'den çok sayıda nakil yapılırken kaynak gösterilerek yapılan nakiller ancak birkaç tanedir.¹⁸

Ayıntâbî'nin tefsirinin diğer bir kaynağı da Beydâvî'nin tefsiridir. Osmanlı ilmiye sınıfı arasında ve medreselerde en fazla okunan tefsir olan *Envâru't-tenzîl* halk için yazılan tefsirlere de kaynaklık yapmıştır. Ayıntâbî tefsirinin önsözünde de belirttiği gibi Beydâvî'nin tefsirinden oldukça faydalanmıştır. Ayıntâbî özellikle tefsirin baş taraflarında Beydâvî'yi sık sık zikreder ve ondan nakillerde bulunur. Genellikle “Kâdî Beydâvî eydür”, “Tefsir-i Kâdî'de eydür”, “İmam Kâdî eydür ” gibi lafızlarla atıfta bulunulur.¹⁹

15 *Tibyân*, I, 4.

16 Nafiz, Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, s. 136-7.

17 *Tibyân*, I, 3-4.

18 *Tibyân*, I, 26.

19 *Tibyân*, I, 18, 47.

Ayıntâbî tefsirinin baş tarafında sık sık Fahrüddin Râzî'ye de atıfta bulunur.²⁰ Bunlar genellikle ilk yirmi sayfada yer alırken daha sonra hiçbir şekilde Râzî'nin adı geçmez. Genellikle “İmam Râzî eydür”, “Tefsîr-i Râzî'de eydür” gibi lafızlarla nakilde bulunulur. Bazen Râzî'den üç dört sayfa birden naklettiği de olur. *Tibyân Tefsiri*'nde yukarıda saydığımız kaynaklar dışında, bir defaya mahsus olmak üzere Taberî'nin *Câmiü'l-beyân* adlı tefsiri zikredilir. Yaptığımız taramada *Tibyân*'da bunların dışında ismi tasrih edilen bir tefsir kaynağına rastlayamadık.

2. Hadis Kaynakları

Tibyân Tefsiri'nde çok sayıda hadis yer almaktayken hadis kaynakları açısından oldukça zayıftır. Bütün tefsir boyunca ismi belirtilen hadis kaynağı yalnızca üç tanedir. Bunlar, *Ezkhâr-ı Nevevî*, *Sahih-i Buhârî* ve *Sünenü İbn Mâce*'dir. Bu eserlere yapılan atıf sayısı da bir elin parmakları kadardır. Bir defa İmam Buhârî,²¹ bir defa *Sünen-ü İbn Mâce*,²² bir kaç defa da *Ezkhâr-ı Nevevî* zikredilmektedir.²³ Bunların dışında adına atıfta bulunulan bir hadis kaynağına rastlayamadık. Tefsir rivayetlerinde olduğu gibi hadislerin de ekserisi Begavî'nin *Meâlimü't-tenzil* adlı tefsirinden senetler hazfedilerek aktarılmaktadır.

3. Diğer Kaynaklar

Tibyân Tefsiri'nde tasavvuf ve ahlakla ilgili kaynaklar arasında isimleri zikredilen eserler ise şunlardır:

İhyâü Ulûmi'd-Dîn: *Tibyân*'da *İhyâ*'dan genellikle îmânla ilgili konularda faydalanılır. Yapılan atıf sayısı onu geçmemektedir.²⁴ Ancak yeri geldiğinde uzun uzadıya (on sayfanın üzerinde) nakilde bulunur.²⁵

Levâkihü'l-envâr: Abdülvehhab eş-Şa'rânî'nin *Levâkihü'l-envâri'l-kudsiyye* adlı bu eserine birkaç defa atıfta bulunulur ve ondan bazı tasavvufi nükteler aktarılır.²⁶

²⁰ *Tibyân*, I, 19, 22, 23, 26, 28, 30.

²¹ *Tibyân Tefsiri*'nde sadece bir defa “İmam Buhârî eydür” denilerek Allah'ın 99 ismini ezberleyenin cennete gireceği hadisi nakledilir.

²² “... yiğin için fakat israf etmeyin...” (el-A'râf 7/31) âyetinin tefsirinde “Sünen-ü İbn Mâce'de mezkur hadistir ki” diyerek “Canının her istediği şeyi yemen israftandır” hadisini nakleder. *Tibyân*, II, 65.

²³ *Tibyân*, I, 13, 26.

²⁴ *Tibyân*, I, 32, 117, 349, 351, II, 337.

²⁵ Ayıntâbî burada *İhyâ*'dan on iki sayfa birden naklederek Allah'ın verdiği nimetlerin nasıl kullanılmalı gerektiği hususunu açıklar. *Tibyân*, II, 337.

²⁶ *Tibyân*, I, 4, 9, 11, 27, III, 366.

Bustânü'l-ârifîn ve Tenbihü'l-gâfilîn: Ebü'l-Leys Nasr es-Semerkindî'nin tasavvuf ve ahlaka dair iki eseridir.²⁷

el-Futûhâtü'l-Mekkiyye: İbnü'l-Arabî'nin Kur'an'ın tasavvufi yorumlarını da içeren bu eserine Ayıntâbî zaman zaman atıfta bulunur.²⁸

C. Nüshaları

1. Tibyân'ın Yazma Nüshaları

Kütüphane kataloglarında yaptığımız aramalar sonucunda *Tibyân Tefsiri*'nin başta Türkiye olmak üzere, İran'dan Mısır'a Almanya'dan İngiltere'ye dünyanın çeşitli kütüphanelerinde 100'ün üzerinde yazma nüshasıyla karşılaştık.²⁹ Ulaşamadığımız kütüphanelerde de *Tibyân*'ın yazmalarının olması kuvvetle muhtemeldir.

2. Tibyân'ın Matbû Nüshaları

Tibyân Tefsiri, tespitlerimize göre yedi defa Mısır'da, dokuz defa da İstanbul'da olmak üzere onaltı kez Arap harfleriyle, üç kez de Latin harfleriyle basılmak suretiyle toplam on dokuz defa neşredilmiştir.³⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu *Tibyân*'ın Mısır'da 1256/1840-1279/1863 yılları arasında altı defa basıldığını söyler.³¹ Buna göre *Tibyân*'ın ilk basım tarihi 1256/1840'dır. *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*'nda verilen bilgiye göre ise *Tibyân*'ın ilk basımı 1250/1835 (Zilka'de/Mart) tarihlidir. Zîra Köprülü Kütüphanesi tefsir bölümü dokuz numarada kayıtlı 1250/1835 tarihli matbû bir nüsha bulunmaktadır.³² Biz de bu tarihi esas alarak *Tibyân*'ın ilk basım tarihini 1250/1835 olarak

²⁷ *Tibyân*, I, 13, 27, 29.

²⁸ Mesela “*Rabbînin mağfiretine ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış eni, gökler ve yer kadar olan cennete koşuşun*” âyetinin tefsirinde cennetin nerede olduğuna dair bir tartışmada, cennetin felek-i mükevkeb ile felek-i atlas arasında yaratıldığı, felek-i mükevkeb'in cennetin arzı, felek-i atlas'ın ise cennetin seması olduğu yorumunu *Futûhat*'tan nakleder. *Tibyân*, I, 290. Diğer örnekler için bk. II, 117, 123, 233, III, 301.

²⁹ Yazma nüshaları için bk. Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri*, s. 28-32.

³⁰ Baskıları için ayrıca bk. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul 1977, IV, 1785, 1825; Muhammed Hamidullah, *Kur'an'ı Kerim Tarihi* (trc. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2000 (2. bs.), s. 195; Müjgan Cunbur, *Kur'an-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri*, Ankara 1961, s. 123; İsmet Binark, Halil Eren, *World Bibliography of Translations of The Meanings of The Holy Qur'an/Printed Translations 1515-1980*, İstanbul 1986, s. 466-469; 499-500.

³¹ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 189.

³² Ramazan Şeşen v.dğr., *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, IRCICA, İstanbul 1986, III, 13.

kabul ettik. *Tibyân*'ın İstanbul'daki ilk baskısı ise 1283/1866-7 tarihli, yani Mısır'daki ilk baskısından otuz küsür yıl sonradır.

Bazı kitapların üzerinde sadece baskı yılı olduğu için ve Hicrî tarihleri Miladî tarihe çevirmedeki zorluklardan dolayı Hicrî ve Miladî tarihler arasında farklılıklar olabilmektedir. Burada hicri tarihler esas alınmış, Miladî tarihler ise bilgi mahiyetinde verilmiştir. Tespitlerimize göre *Tibyân Tefsiri*'nin baskıları şunlardır:

1250/1835 (Zilka'de/Mart), Kahire, Darü't-Tıbâati'l-Bâhire,³³ (Bulak Matbaası), Râtib Hüseyin Efendi ve Kırkkimsevî Ahmed Efendi'nin tashihiyle tab' edilmiştir.³⁴

1256/1840, Kahire, I-II, Darü't-Tıbâa (Bulak Matbaası) Şeyhü'l-Musahhihîn Şerif Ahmed, Dağıstânî Mahmud Efendi ve Kırkkimsevî Ahmed Efendi'nin tashihleriyle, Mültezim³⁵ İmrahorî Mahmud Efendi ve Canpolat Osman Ağa nâmına tab' edilmiştir.³⁶

1257/1841-2, Kahire, I-II, Bulak Matbaası.

1259/1843, Kahire, I-II, Bulak Matbaası, Matbaa-i Âmire'nin baş musahhihi Mustafa Efendi Vehbi Moravî'nin tashihiyle Şeyhü'l-Sahhâfîn ve Arzuhâliciyye Mehmed Kamil Efendi b. Abdî el-Edirnevî nâmına tab' edilmiştir.³⁷

1267/1850-1, Kahire, I-II, Bulak Matbaası, Mahrûsa-i Mısır Ruznâmesi Nazırını Mehmed Emin Efendi el-İzmirî nâmına tab' edilmiştir.³⁸

1274/1857-8, Kahire, I-II, Darü't-Tıbâa (Bulak Matbaası).

1279/1863, Kahire, I-II, Bulak Matbaası, Mustafa Mestî Efendi'nin tashihiyle Mahrusa-i Mısır Ruznâmesi nazırını Mehmed Emin Efendi el-İzmirî nâmına tab' edilmiştir.³⁹

1283/1866-7, İstanbul, I-IV, Matbaatü's-Sultaniyye (Matbaa-i Âmire).

33 Bulak Matbaası Darü't-Tıbâati'l-Bâhire ve Darü't-Tıbâa gibi değişik zamanlarda değişik isimlerle anılmıştır. Bk. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 581.

34 Şeşen, Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu, III, 13.

35 Bulak Matbaası'nda 1830'lardan itibaren mültezim zimmetinde kitaplar basılmaya başlanmıştır. Bu mültezimler daha çok Ezher Camii civarındaki kitapçılar çarşısında yazma ve basma kitap ticareti yapan kitapçılardır. Bu kişilerin maksatları, ticaretlerini çeşitlendirmek için kendi hesaplarına Bulak Matbaası'nda kitap bastırıp kazanç elde etmektir (İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 339).

36 İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 582, 583, 585.

37 İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 583, 584.

38 İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 583, 585.

39 İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler*, s. 583, 585.

1286/1869, İstanbul, I-IV, Matbaatü's-Sultaniyye (Matbaa-i Âmire).

1290/1872, İstanbul, I-IV, Matbaatü's-Sultaniyye (Matbaa-i Âmire).

1296/1879, İstanbul I-IV, (iki cilt bir arada).

1306-7/1889, İstanbul, I-IV, (iki cilt bir arada), Matbaa-i Âmire, Şirketi Sahafiye-i Osmaniye.

1308/1890, İstanbul.

1317-8/1899-1900, İstanbul, I-IV, (iki cilt bir arada), Naşir, Muhammet Tahir-Hasan Hilmi, I-II. cilt Dersaadet, Ahter Matbaası, III. Cilt, İstanbul Alem matbaası Ahmet İhsan ve Şürekası, IV. Cilt, Arif Efendi matbaası, (*Mevâkib* ile birlikte).

1320-1/1902-3, İstanbul, Şirketi Sahafiye-i Osmaniye, Yusuf Ziyaeddin ve Ahmet Naili ve Şürekası, (*Mevâkib* ile birlikte).

1323-4/1905-6, I-IV, (iki cilt bir arada), İstanbul, Dersaadet, Arif Efendi Matbaası, (*Mevâkib* ile birlikte).

1956-7, I-IV (iki cilt bir arada), 1963, İstanbul, Bütün Kitabevi, (Kur'ân-ı Kerîm Meâlî ve Tefsiri (*Tibyân Tefsiri*), Süleyman Fahir tarafından Latin harflerine çevrilerek bazı kısaltma ve ilavelerle birlikte dili sadeleştirilerek yayımlanmıştır).

1980-1, I-IV, İstanbul, Sağlam Kitapevi, (Süleyman Fahir'in çevirisinin dili Ahmet Davudoğlu tarafından yenilenerek yayımlanmıştır).

Son olarak da Süleyman Fahir'in Latin harflerine çevirdiği, Ahmet Davudoğlu tarafından dilinin yenilenerek yayımlandığı nüshanın meal kısmı İsmail Kurt tarafından hazırlanmış ve Ayhan Yalçın tarafından tashih edilerek 1985 yılında yayımlanmıştır. Meâl sonraki yıllarda da pek çok defa basılmıştır.

D. Tefsir Metoduna Genel Bir Bakış

Burada *Tibyân Tefsiri* klasik tefsir metodolojisi açısından bütünüyle ele alınmayacak, tefsirin özelliklerine ve izlenen yöntemle genel hatlarıyla kısaca değinilecektir. Ayıntâbî tefsirinin dibâcesinde, Kur'ân-ı Kerîm'in belîğ ifadelerini ve fasih manalarını tam olarak anlayabilme ve onu tefsir edebilme melesinin, çeşitli ilim ve fenleri liyakatlı âlimlerden iyi derecede öğrenmek ve bu alanın temel eserlerini gece gündüz mütalaa etmek şartıyla en az kırk senede kazanılabileceğini söyler.⁴⁰

40 "Zamâir-i erbab-ı Fudalâ ve havâtür-ı ashâb-ı ulemâ olan ihvan-ı mü'minin ve halân-ı müslimîne mahfi degildir ki elfaz-ı belâgat-ı Kur'ân'ın meani-i fesahat unvanına tahsili ıtıla

Nitekim kendisi de Ayıntâb ve Sivas şehirlerinde bulunan âlimlerden uzun süre çeşitli dersler okumuş, ilim tahsili kastıyla pek çok ülkeye seyahatler yapmıştır. Anadolu'nun çeşitli medreselerinde uzun süreler tefsir dersleri vermiş, Kur'an'a vukûfiyet kazanmıştır. Kur'an-ı-Kerim'in te'vil ve tefsirine tam anlayışla malik olup bu alanda şöhret kazandıktan sonra dönemin Şeyhülislâmı Minkârîzâde Yahya Efendi'nin delâletiyle huzur-u-Hümâyunda yapılan tefsir dersleri için İstanbul'a davet edilmiştir.⁴¹

Tibyân Tefsiri, Ezdî'nin *et-Tibyân fî tefsiri'l-Kur'ân* tefsiri esas alınmak sûretiyle, özellikle Kadı Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirinden ve diğer tefsirlerden yararlanılarak yazılmış, te'lif-tercüme karışımı bir eserdir. Bu, Osmanlı ilim hayatında çokça kullanılan bir yöntemdir. Ayıntâbî, tercümeyle esas aldığı el-Ezdî'nin *et-Tibyân*'ı üzerinde pek çok tasarrufta bulunmuş, onun di- rayet ağırlıklı tefsirini rivayet ağırlıklı bir tefsir haline dönüştürmüş, orada kısaca geçilen kıssaları uzun uzadıya anlatmış, bazen de el-Ezdî'nin bazı ko- nulardaki görüşlerinin tersine kendi görüşünü vermiştir. Bu haliyle el-Ezdî'nin tefsirinden oldukça farklı bir eser ortaya çıkmıştır.

Öncelikle *Tibyân Tefsiri* Kur'an'ın bütün süre ve âyetlerinin tertip üzere baştan sona kadar sıra ile ele alınıp açıklanması yönüyle Fâtiha-Nâs tefsirleri grubuna girer. Âyetlerin tefsir ve tercümesinde şöyle bir yöntem izlenmiştir: Öncelikle sürenin Mekki mi Medeni mi olduğu üzerinde durulur ve sürenin kaç âyetten meydana geldiği söylenir. Âyetler bir mana bütünlüğü içinde par- çalara ayrılarak âyetlerin tefsiri bir tercümesi verilir ve çoğu yerde tefsiri yapıl- madan tercümeyle yetinilir. Tefsir kısmında konuyla ilgili birçok hadis değişik tarikler ile ardı ardına nakledilir. Ayıntâbî çoğu kez tefsirle ilgili rivayetlerin aktarımıyla yetinmiş, konuyla ilgili söylenenleri “yahut” “veya” gibi bağlaçlarla peş peşe sıralamış ve birkaç yer dışında⁴² şahsi görüşünü belirtmekten kaçın-

etmek evvela ulum-u mütenevvia ve funun-u müteaddidenin tekmline mevkuftur ki hatta istihraça meleke-i râsiha gele ve mevküfun aleyh olan tertib-i nüshalarını ala merâtibihim za- manlarda bulunan üstadlardan ahde müdâvemet ve leyl-ü nehar tedrise mülâzemet itmekle ekal mertebe kırk senede bidâa-i meleke hasıl olur.” (*Tibyân*, I, 2).

41 *Tibyân*, I, 3.

42 Örneğin “Meleklerle, ‘Âdem’e secde edin’ demiştik, İblis müstesna hepsi secde ettiler, o ise kaçındı, büyüklük tasladı ve inkar edenlerden oldu” (el-Bakara 2/34) meâlindeki âyetin tef- sirinde, müfessirlerin kendilerine hitap olunan melekler hakkında ihtilaf ettiklerini bildiren Ayıntâbî, bazı müfessirlerin, onların yeryüzünde sakin olan melekler olduğu rivayetini nak- lettikten sonra “Lakin esahh olan, ‘İblis müstesna hepsi secde ettiler’ delaletiyle melaikenin cemi idi” diyerek secde etmesi gereken meleklerin yeryüzünde sakin olanlar değil, bütün melekler olduğunu bildirmiştir. *Tibyân*, I, 47. Diğer örnekler için bk. *Tibyân*, I, 84, III, 40.

mıştır. Taşıdığı bu nakli yoğunluk sebebiyle tipik bir rivayet tefsirini andırır. Referanslarda klasik usulle bazen müellif ismi bazen eser ismi bazen de her ikisi birlikte zikredilir. Çoğu kere kaynak belirtmeye gerek görülmezsizin “denildi ki” diyerek aktarımda bulunulur.

Tibyân'da genellikle hadislerin önce Arapçası, daha sonra Türkçe meali verilir. Nadiren de Arapçası verilmeden sadece Türkçesinin verildiği de olur. Hadislerde genellikle rivayet zinciri terk edilerek hadisler doğrudan Hazreti Peygambere dayandırılır; çoğu kere “rivayet edildi ki”, “denildi ki” veya “peygamber eydür” gibi lafızlarla direkt aktarımda bulunulur, bazen de hadisi rivayet eden sahâbenin ismi zikredilir. Birkaç yer dışında naklettiği hadislerin kaynağını belirtmez, çünkü bunlar ikinci el kaynaklardan ve tefsirlerden aktarılır. Bu da hadislerin sıhhat derecelerini belirlemede ve kaynaklarını bulmada karşımıza bir zorluk olarak çıkar. Bir kısım âyet ve sûrelerin faziletine dair nakledilen zayıf ve hatta mevzu hadislerle, geçmiş milletlere ait kıssalara ve ahiretle ilgili konularda İsrâiliyat'tan sayılan pek çok habere yer verilmiştir.

Sûrelerin ve âyetlerin nüzül sebeplerine,⁴³ Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine,⁴⁴ Kur'an'ın hadislerle tefsirine, sahâbe ve tabiûndan gelen rivayetlere de çokça yer verir.⁴⁵ Nâsîh-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi ulumu'l-Kur'ân'a dair konulara da değinilir. Ancak dil tahlilleri, kıraat farklılıkları, mecaz, kinaye ve teşbih gibi edebi sanatlarla ilgili konulara tefsirde yer verilmez. Bununla tefsirin yazılma amacı göz önünde bulundurularak halkın bu gibi konulara dalması, varılmak istenen asıl gayenin dışına çıkılmaması amaçlanmış olmalıdır. Çünkü Ezdî'nin tefsirinde kıraat farklılıklarına ve dil tahlillerine yer verildiği halde, *Ayıntâbî* tefsirin tercümesinde bu konulara yer vermemiştir.⁴⁶

Ayıntâbî Kur'an'da neshin var olduğu görüşündedir. O her ne kadar açıkça “Kur'an'da nesh vardır” demese de yaptığı yorumlardan ve çok sayıda âyetin mensuh olduğunu ifade etmesinden onun Kur'an'da neshin varlığını kabul ettiğini anlıyoruz. *Tibyân Tefsiri*'nde mensuh olarak gösterilen âyetlerin sayısı yirmi bir tanedir.⁴⁷ Süyûtî de mensuh âyetlerin bu kadar olduğu kanaatindedir ancak *Ayıntâbî*'nin belirttiği mensuh âyetlerle Süyûtî'nin mensuh olduğunu iddia ettiği âyetler aynı değildir.

43 *Tibyân*, I, 59, 147, 220, 460.

44 *Tibyân*, I, 22, 27, 175, II, 40.

45 *Tibyân*, I, 20, II, 15, 230, 386.

46 Bk. el-Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 5a, 6b.

47 *Ayıntâbî* bunlardan sekiz tanesinin seyyf âyeti olarak bilinen Tevbe Sûresinin beşinci âyeti ile neshedildiğini bildirmiştir. Seyyf âyeti ile nesh edilen âyetler için bk. *Tibyân*, I, 435, II, 226, 363, III, 296, 331, 372, IV, 127, 374.

Müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusuh sahibi olan âlimlerin bilebileceği görüşünde olan Ayıntâbî, buna İbn Abbas'ın "Ben ilimde rusûh sahi-biyim yani müteşâbihin te'vilini bilirim" ve Mücahid'in "Ben müteşâbihin te'vilini bilenlerdenim" sözlerini delil olarak getirir. Görüldüğü gibi Ayıntâbî Âl-i İmrân sûresinin ilgili âyetindeki "illallâh" üzerinde vakfetmez ve buna bağlı olarak müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusûh sahibi olan âlimlerin bilebileceği görüşünü savunur. Ayıntâbî, bu âyetin tefsirinde kaynak kitap olan Hızır b. Abdirrahman el-Ezdi'nin tefsirinin aslına sadık kalmamış, bazı değişikliklerle kendi görüşünü âyetin tefsirine yansıtmıştır. Hızır b. Abdirrahman el-Ezdi müteşâbih âyetlerin te'vilini yalnızca Allah'ın bilebileceğini savunarak "illallâh" üzerinde dururken,⁴⁸ Ayıntâbî "illallâh" üzerinde durmaz ve müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusûh sahibi olan âlimlerin de bilebileceği görüşünü savunur.⁴⁹

Özellikle muayyen sûre ve âyetlerin fazileti ile ilgili hadisler her sûrenin sonunda ve ilgili âyette verilmiştir.⁵⁰ Sûrelerin faziletleri ile ilgili zayıf ve uydurma rivayet nakletme konusunda Zemahşerî ve Beydâvî'ye yöneltilen eleştiriler *Tibyân Tefsiri* için de geçerlidir.

Tibyân Tefsiri'nde İsrâiliyat'la ilgili pek çok rivayet yer almaktadır.⁵¹ Tercüme-yeye konu olan Ezdi'nin tefsirinde bu rivayetler daha kısa iken,⁵² muhtasar bir tefsir olmasına rağmen *Tibyân Tefsiri*'nde bu rivayetler uzun uzadıya anlatılır. Bu rivayetler genellikle *Tibyân*'ın ana kaynaklarından biri olan Begavî'nin tefsirinden aktarılmıştır. İsrâiliyat konusunda Begavî'ye getirilen tenkitler Ayıntâbî'ye de teşmil edilebilir.

Ayıntâbî, tefsirinin dîbâcesinde belirttiği gibi özellikle ahkam konularını ihtiva eden âyetlerin tefsirinde fikhî meselelerin izahını yapmış, orta büyüklükte bir tefsir olması hasebiyle çoğu konu yüzeysel geçilirken, diğer konulara nazaran fikhî konulara daha geniş yer vermiştir. Aynı zamanda bir Hanefi fakîhi olan Ayıntâbî, Sivas'ta müftülük görevinde de bulunmuştur. Bu sebeple konuya vâkıf bir müfessir olarak bu yönünü ön plana çıkarmıştır. Tefsirinde fikhî konular işlenirken genellikle dört mezhep imamlarının ve talebelerinin görüşlerine yer verilir, mezhebî bir taassup söz konusu değildir.⁵³

48 el-Ezdi, *et-Tibyân*, vrk., 46b.

49 *Tibyân*, I, 235.

50 *Tibyân*, I, 23, IV, 125, 272, 238, 366.

51 *Tibyân*, I, 194, II, 61, 90, 250, III, 40, 358, IV, 273.

52 el-Ezdi, *et-Tibyân*, vrk., 22b, 23a.

53 *Tibyân*, I, 7, 172, 474, II, 40.

Tibyân Tefsiri'nde kelâmî konularla ilgili tartışmalarda derinlikten ziyade yüzeysellik hâkimdir. İtikâdî mezheplerin aralarında cereyan eden tartışmalardan uzak durulmaya gayret gösterilmiş, fazla teferruata inilmemiştir. Ayıntâbî Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine mensup bir müfessir olduğundan, tefsirinde büyük günahlar meselesi, şefaât ve ru'yetullah gibi itikadî konular Ehl-i Sünnet mezhebine uygun bir tarzda açıklanmıştır.⁵⁴ Bazen Mu'tezile'nin bu konulardaki görüşlerine kısaca değinilmiş, Mu'tezile'ye karşı Ehl-i Sünnet itikadî savunulmuştur. Mu'tezile'ye karşı Ehl-i Sünnet savunulurken Beydâvî ve Begavî'den faydalanılmıştır.⁵⁵

E. Tibyân Tefsiri'nin Osmanlı Toplumundaki Değeri

Osmanlı toplumunda okunan tefsirlere baktığımızda genel olarak tasavvufî motiflerle bezenmiş rivayet ağırlıklı tefsirlerin ön planda olduğu görülür. İlmiye sınıfı daha çok Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Kadı Beydâvî, Nesefî ve Ebüssuûd gibi müfessirlerce yazılan Arapça tefsirleri okurken, halkın, Türkçe yazılan veya Türkçeye tercüme edilen *Tefsîrû Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, *Mevâhib-i Aliyye* ve *Tibyân* gibi, derin ilmi tahlillerin öne çıkmadığı, hafif tarzda telif edilmiş rivayet ve ahlâk tefsirlerini okuduğu müşâhede edilmektedir. Bu durum, toplumdaki tasavvuf eksenli anlayışın etkisi ile izah edilebilir. Bu tefsirlerin en temel özellikleri kıssalara ve tasavvufî yorumlara fazlaca yer vermeleridir. Böyle olmayanlar da mütercimlerce bu açılardan zenginleştirilmiştir. Rivayet ve dirayet metotlarını kullanan çok sayıda tefsir mevcut iken, bu tefsirlerin seçilip defalarca tercüme edilmesi bu tefsirlerin Osmanlı toplumuyla bir uyuşma arzetmesinden kaynaklansa gerektir.⁵⁶ Zira tefsirlerdeki tasavvufî yorumlar ve rivayete verilen değer onları Osmanlı toplumu ile aynileştirmiştir. Zaten mütercimler bu tefsirlerde gördükleri bazı 'fazlalıklar' çıkarmışlar, eksik gördükleri yerleri de kendileri doldurarak toplumla uyumlu bir tefsir ortaya koymuşlardır.

Tibyân Tefsiri de yukarıda saydığımız özellikleri bünyesinde barındıran bir tefsirdir. Ayıntâbî, eseri hedef kitlenin ihtiyaçlarına uygun hale getirmek için kaynak tefsir üzerinde bazı tasarruflarda bulunmuş, onda kısaca temas edilen

54 *Tibyân*, I, 56, II, 35.

55 *Tibyân*, I, 36, 56.

56 Osmanlı'da Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsiri üç defa, Kaşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'si ise beş defa değişik şahıslar tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. (Bk. Abdülhamit Birşık, "Osmanlıca Tefsir Tercüme ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'si", *İslâmî Araştırmalar*, XVII/1, Ankara 2004, s. 54-57, 61-63.

kıssaları uzun uzadıya anlatmış, fikhî konulara geniş yer vermiş, bazen de Ezdi'nin görüş ve tercihlerinin tersine tefsire kendi görüşlerini yansıtmıştır. Yine Ezdi'nin tefsirinde yer alan lugavî ve nahvî tahliller, îcaz, belâgat, edebî sanatlar ve kıraat farklılıkları gibi konuları tercümeyle dahil etmemiştir.

Tibyân Tefsiri kendinden sonra yazılan birçok tefsire de kaynaklık etmiştir. İsmail Ferruh Efendi, *Tibyân*'la birlikte en fazla basılan ve okunan *Mevâkib Tefsiri*'nde, Seyyid Muhammed Arif, *Tefsîri Sûre-i Mülk* adlı eserinde, Şeyh Yakup el-Avfî, *Neticetü't-Tefâsîr fî Sûreti Yusuf* adındaki Arapça tefsirinin kenarında *Tibyân*'dan çok sayıda nakilde bulunurlar.⁵⁷

Neşredildiği tarihten itibaren Cumhuriyet'in ilanına kadar en fazla basılan ve okunan tefsir olma özelliğini korumuştur. Şüphesiz bu eserin halk tarafından bu kadar tutulup rağbet görmesinin belli başlı bazı sebepleri vardır. Bunları birkaç başlık altında toplayabiliriz.

1. Basılı Olması

Tibyân Tefsiri'nin çok tutulmasındaki etkenlerden biri hiç şüphesiz onun ilk matbû Türkçe tefsir olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi matbaanın Osmanlı'ya gelmesinden önce eserler, hattatlar tarafından istinsah ediliyordu. Bu durum uzun zaman isteyen, maddi külfeti artıran ve herkesin bu eserlere ulaşmasını zorlaştıran bir sonuca yol açıyordu. Çünkü çok pahalı olan el yazması eserleri ancak padişahlar, devlet adamları veya ilim erbâbı alabiliyordu. Matbaanın girişi ile birlikte kısa zamanda çok sayıda eser, daha ucuz bir şekilde geniş kitlelere ulaşma imkânı buldu. Bununla birlikte, *Tibyân Tefsiri* basılmadan önce de geniş halk kitleleri tarafından özellikle köy ve mahallelerin sohbet odalarında toplanılıp okunan, üzerinde konuşulan “meşhûr” bir tefsir olmuştur. Ancak basılmasıyla birlikte bu esere daha kolay ulaşma imkânı doğdu. *Tibyân*'ın neşredilme sebebini 1317-8 tarihli baskısının ön-sözünde nâşir şöyle açıklar: “Şöhret ve şâyiası âfâkı doldurmuş bir tercüme-i bedîa olduğundan tab' olunmuştur. Hulus-i niyetle telif olduğundan o kadar makbul ve muteberdir ki herkes bir nüshasına sahip olmayı ganimet addeder.”⁵⁸

57 Bk. Murat Kaya, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 110, 117, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi).

58 Mustafa Kemal'in de Anıtkabir ve Çankaya'daki şahsi kütüphanesinde bulunan üç Kur'an çevirisinden biri *Tibyân Tercümesi*'nin 1899-1900 tarihli nüshasıdır. (Bk. Düccane Cündioğlu, “Matbû Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu”, *II. Kur'an Sempozyumu*, s. 117).

2. Muhtevası

Tibyân Tefsiri'nin halk tarafından tutulmasındaki önemli etkenlerden biri de muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla paralellik arz etmesidir. *Tibyân Tefsiri*, Osmanlı toplumunun dinî hayatına ve Kur'an anlayışına büyük ölçüde teşir ettiği gibi, var olan geleneksel İslâm anlayışından da büyük oranda etkilenmiştir. *Tibyân Tefsiri*'ne genel olarak baktığımızda rivayetlere fazlaca yer veren tasavvufî motiflerle bezenmiş fikhî ağırlıklı bir tefsir olduğunu görürüz. Bu durum, rivayetlere, tasavvufa ve fıkha büyük önem veren Osmanlı toplumunun bu tefsire neden bu kadar önem verdiğinin bir göstergesidir.⁵⁹

Tibyân'ın göze çarpan özelliklerinden biri de İsrâiliyat'a çokça yer vermesidir. Halkın İslâm anlayışının oluşmasında büyük katkıları olan *Envârü'l-Âşıkîn*, *Ahmediyye*, *Muhammediyye*, *Kara Dâvûd*, *Müzekki'n-Nüfûs*, *Mızraklı İlmihal*, *el-Ezkâr*, *Delâilü'l-Hayrât*, *Bustânü'l-Ârifîn*, *Tenbîhü'l-Gâfilîn*, *Şerh-u Şir'âti'l İslâm* gibi kaynaklarda yer alan bazı mevzu hadisler ve İslâm'la uyuşmayan bazı İsrailî haberler *Tibyân*'da da mevcuttur. Meselâ dünyanın bir öküzün boynuzları üzerinde döndüğü gibi halk arasında yaygın olan bazı inanışlar, *Tibyân*'ın da aralarında bulunduğu bu eserlerin çoğunda zikredilir.⁶⁰

Tibyân Tefsiri'nde hurufî-cifrî bazı rivayetlere de rastlamak mümkündür. Ayıntâbî besmelenin harflerinin ondokuz olmasının hikmetini şu menkıbe ile açıklar:

Âriflerden biri bir kağıda Bismillâhirrahmânirrahîm yazıp öldüğünde bunu kefenine konulmasını vasiyet etti. Orada bulunanlar; “Bunun sana ne faydası olacak ki” dediler. O da; “Kıyamet gününde derim ki! Allah'ım Kitâb-ı Kerîm'in ünvanı kıldığın Bismillâhirrahmânirrahîm dir ki o ondokuz harftir. Onda iki faide buldum. Biri şudur ki; zebânî dahî ondokuzdur. Besmele-i şerife ile Hak Teâlâ mü'minden zebanilerin verdiği sıkıntıyı giderir. İkincisi ise şudur. Hak Teâlâ gece ve gündüzü yirmidört saat kıldı. Beş saatinde beş vakit namazı farz kıldı. O halde besmelenin ondokuz harfi

yumu, Ankara 1996, s. 167).

59 Tereke kayıtlarına bakıldığında Osmanlı toplumunda okunan kitapların çoğunu Kur'an ve Kur'an ilimleri, tasavvuf ve fıkıh ağırlıklı kitapların oluşturduğunu görürüz. Meselâ XVI. yüzyılda Bursa'nın tereke kayıtlarında tesbit edilen 1472 kitaptan 872 tanesini bu kitaplar oluşturur. (Bk. Ali İhsan Karataş, “Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, (1999) Bursa 2000, s. 324.

60 Bk. *Tibyân*, IV, 273; Yazıcızâde Ahmed Bican, *Envârü'l-âşıkîn*, İstanbul 1306, s. 18-9; Muhammed b. Pir Ali Birgivi, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye fi şreti'l-Ahmediyye*, İstanbul 1317, s. 32.

namaz saatlerinin dışında kalan saatlerdeki günahlara kefarete olur.⁶¹

Yine bismelenin fazileti ile ilgili şunları nakleder:

Allahu Teâlâ'nın dört bin ismi vardır. Bini Kur'an ve sahîh haberlerde, bini Tevrat'ta, bini İncil'de ve bini Zebur'dadır. Denildi ki: İlimlerin bütünü üç kitapta Tevrat, İncil ve Zebur'dadır. Bu üç kitaptaki ilimler Kur'an'da ve Kur'an'ın ilimleri Fatiha'da, Fatiha'nın ilimleri Bismillâhırrahmânırrahîm'de, bismelenin ilimleri ise be harfindedir. Zirâ bütün ilimlerden maksat Allahu Teâlâ'ya kavuşmaktır. Be ise ilsâk (kavuşturma, bitişirme) içindir. Kulu Rabbine ilsâk eder.⁶²

Îsâ (a.s.) bir kabre uğradığında rahmet melekleri nurdan tabaklarla o kabre geldiler. Îsâ (a.s.) bu hale şaşırıp ve bunun sebebini bilmek istedi. Buyruldu ki ey Îsâ! O kabrin sahibi âsî biri olup öldüğünden beri azapta idi. Vefat ettiğinde hamile olan hanımı bir çocuk doğurdu. Annesi onu besleyip büyüttü ve mektebe gönderdi. Hoca ona besmeyi öğretti. Bu yüzden ben ondan utandım. Onun çocuğu yeryüzünde beni zikrederken ben ona nasıl azap ederim.⁶³

Ayıntâbî halkın duygularına hitap eden bu gibi nükteleri “Kütüb-ü Tezkîr” dediği kitaplardan naklederek bunlara tefsirinde yer vermiştir. Meselâ verdiği-
miz son örnek Envârü'l-Âşîkîn'de de yer almaktadır.⁶⁴

3. Dili ve Üslubu

Tibyân Tefsiri Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir tefsirdir. Medrese çevrelerinde daha ziyade Arapça yazılan tefsirler okunurken, Arapça bilmeyen halk arasında ise *Tibyân* gibi Türkçe yazılmış tefsirler tercih ediliyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi *Tibyân*, halkın Kur'an'ın manasını anlayabilmesi için Padişah'ın isteği üzerine yazılmıştır. Bu sebeple ilmî kaygılardan uzak avâmi bir dil ve üslupla yazılmış, yer yer bazı nüktelerle tefsire akıcılık sağlanmış, okuyucu metnin içinde boğulmaktan kurtarılmıştır. *Tibyân*'ın yazıldığı tarih göz önüne alındığında dil ve üslup yönünden fazla ağır değildir. Anlatımının kolaylığı onun okunulurluğunda önemli bir sebeptir. Ancak üzerinden uzun seneler geçince dili eskimiş, dilinin ağırlığı ve üslubu eleştirilere maruz kalmıştır. Nitekim Ahmet Cevdet Paşa (v. 1895) “Arapça bilmeyenlere sathice meâni-i

61 *Tibyân*, I, 3.

62 *Tibyân*, I, 9

63 *Tibyân*, I, 11.

64 Yazıcızâde Ahmed Bican, *Envârü'l-Âşîkîn*, s. 180-181.

evveliyesini tefhim için mukaddemâ bazı zevat-ı kiram âni lisân-ı Türkî'ye terceme etmişlerdir. Halbuki anların tabir ve ifadeleri ise asra muvâfık değildir.”⁶⁵ Kamil Miras da “...Cumhuriyet devrine kadar bizde matbû iki Kur'an tercümesi vardı: *Tibyân*, *Mevâkib*. *Tibyân* tam bir tercüme değil, tefsir ile karışık ve çok eski bir üslûp ile yazılmıştır. *Mevâkib* daha yeni ve daha sade bir kalem eseridir.”⁶⁶ diyerek bu tercümenin dilinin ağırlığından şikâyet etmişlerdir.

Süleyman Tefvik de Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin tercümesine yazdığı takdim yazısında Türk vatandaşlarına bir hizmet olması için açık ve selis bir Türkçeyle Kur'an'ı neşr edeceğini, daha önce yazılmış bulunan *Tibyân* gibi tefsirlerin muğlak eski bir dille yazıldığı için manasının anlaşılmadığını ve Müslümanların bundan istifade edemediğini söyler.⁶⁷ Hasan Basri Çantay ise “Gördüm ki *Tibyân* gibi *Mevâkib* tercümesi gibi eski Türkçe eserler hem bu günün dilinden ve tercüme tekniğinden uzak, hem de onlarda asılsız veya fâidesiz katmalar kucak kucaktır. Bugünün nesli bunları anlamaz, anlayanlar bulunsa bile onlar zamanımızın ruhi ve hakiki ihtiyaçlarını doyurmaya asla yaramaz”⁶⁸ diyerek hem dilinin ağırlığından hem de muhtevâsından şikâyet etmektedir. Osman Nuri Ergin de *Tibyân* gibi *Mevâkib* gibi eski Türkçe eserlerin çağın dilini yakalayamamasından şikâyetçidir.⁶⁹ O günler için bu eleştirilerde haklılık payı olmakla birlikte, tefsirin yazıldığı tarih göz önüne alındığında bu eleştirileri hak etmediği görülecektir.

4. Muhtasar ve Tam Bir Tefsir Olması

Tibyân Tefsiri'nin çokça okunmasının sebeplerinden biri de onun muhtasar ve tam bir tefsir olmasından kaynaklanmaktadır. Çok ciltli mufassal bir tefsirin

65 *Türkçeli Kur'an-ı Kerim*, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul 1927, s. 4 (Ahmet Cevdet Paşa'nın eserin başında yer alan lahikasından).

66 Kâmil Miras, “Kur'an Tercümesi Hakkında Tarihi Hatalar ve İlmî Hakikatler”, *Sebilürreşad*, II/38, (Nisan 1949), s. 195.

67 “Türk vatandaşlarına bir hizmet-i dindârânede bulunmak üzere Kur'an-ı azimü's-şânın meâl-i münifini açık ve selis bir Türkçe ile neşr ediyoruz. Zaten vaktiyle *Tefsir-i Tibyân*, *Tefsiri Mevâkib* gibi Türkçeli tefsirler, kenar tefsirli Kur'an-ı Kerimler tab ve temsil olunup bugünde okunmaktadır. Bu âsâr-ı mübeccele muğlak bir lisân-i kadîm ile yazıldığı için mânâsı kolaylıkla anlaşılammakta, ihvân-ı müslimîn katiyen istifade edememektedir.” (İbrahim Hilmi, *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, Mârifet Matbaası, İstanbul 1926).

68 Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1980, I, 6.

69 “Kur'an'ın birçok tercümelerine, biz Türkler ancak Cumhuriyet devrinde nâil oluyoruz. Her ne kadar bu devirden evvel de *Tibyân* ve *Mevâkib* adlarında iki tercüme ve tefsir elde dolaşiyor idiyse de bunların ifadeleri dilimizin bugünkü seviyesine uygun değildir.” (Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, V, 1928).

okunmasının zorluğu ortadadır. Bizzat ilimle meşgul olmayan halk kesimlerinin geniş hacimli eserlere ayıracağı zaman olmadığından muhtasar tam bir tefsirin okunması daha cazip gelmektedir. İçinde bir Kur'an çevirisini de barındıran *Tibyân Tefsiri* sonraları yaygınlaşan "Meâl-Tefsîr" tarzının da ilk örneklerindenidir. Çoğu zaman tefsire hiç gerek duyulmaksızın "tefsiri tercüme" ile yetinilir.

Padişahın emri ile yazılması ve devlet desteğini almış olması da bu kadar ilgiye nail olmasının bir başka sebebi olabilir. Şüphesiz *Tibyân Tefsiri*'nin çok okunma nedenleri sadece yukarıda saydığımız sebeplerle sınırlı tutulamaz. Bunun daha birçok nedenleri olabilir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla yukarıda saydığımız nedenler genel olarak *Tibyân Tefsiri*'nin bu kadar rağbet görmesinin başlıcalarıdır.

Sonuç

Tibyân Tefsiri son dönem Osmanlı toplumunun dini hayatına ve Kur'an kültürüne adeta damgasını vurmuş, halkın "müteber" addettiği kitaplar arasında en ön sıralarda yer almıştır. *Tibyân*'ın Türkiye ve dünyanın çeşitli kütüphanelerindeki çok sayıda yazma nüshası ve çok sayıdaki baskısı Osmanlı toplumunda bu tefsire olan rağbeti göstermektedir. Tefsirin toplum üzerindeki etkisi -az da olsa- hâlâ devam etmektedir. Bugün okuma yazma bilen pek çok yaşlı insanın evinde hala bu tefsir mevcut ve okunmaktadır. Bu tefsirin son olarak Ahmed Davudoğlu tarafından yapılan bir düzenlemeyle yeniden neşredilmesi de bunu destekler niteliktedir. *Tibyân Tefsiri* ilmî bir gayeyle değil de halkın Kur'an'ın mânâsını anlaması amacıyla "avâmî" bir üslupla yazıldığı için, tefsir ilmine yeni şeyler katma, yeni anlayışlar getirme noktasında yetersiz kalmasına, özgünlüğünün ve orijinalliğinin bulunmamasına rağmen, Osmanlı toplumunun dinî hayatına ve Kur'an anlayışına büyük te'sirleri olmuştur. Osmanlıca ilk matbu tefsir olması, üslûbunun anlaşılır ve kolay olması, muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla paralellik arzemesi, muhtasar ve tam bir tefsir olması, Padişahın teşvikiyle yazılması, Osmanlı toplumunda *Tibyân Tefsiri*'ne gösterilen teveccühün başlıca sebepleridir. Son dönem Osmanlı toplumunu besleyen Türkçe eserler arasında önemli bir yer tutan, geniş halk kitleleri tarafından büyük rağbet gören *Tibyân*, Tanzîmât'tan II. Meşrutiyet'e kadar en fazla basılan ve muhtemelen en çok okunan tefsir özelliğine sahip olmuştur.

Bibliyografya

Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

Âkifzâde, Abdurrahim el-Amâsi, *Kitabü'l-Mecmu' fi'l meşhûdi ve'l-mesmu'*, Millet Kü-

- tüphanesi (Ali Emiri Arabi), nr. 2527.
- Arpa, Recep, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, Bursa, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, (Yüksek Lisans Tezi).
- Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, I-IV, Matbaa-i Âmiri, Şirketi Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1306-7/1889.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin* (nşr. Kilisli Muallim Rifat v.dğr.), I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955.
- _____, *İzâhü'l-meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafeddin Yaltekaya), I-II, İstanbul 1972.
- Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (haz. Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002.
- Birgivi, Muhammed b. Pir Ali, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye fî sîreti'l-Ahmediyye*, İstanbul 1317.
- Binark, İsmet, Eren, Halil, *World Bibliography of Translations of The Meanings of The Holy Qur'an/Printed Translations 1515-1980*, İstanbul 1986.
- Birışık, Abdülhamit, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin *Mevâhib-i Aliyye'si*", *İslâmî Araştırmalar*, XVII/1, Ankara 2004.
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Delilü't-tefâsîr*, Necm-i İstiklâl Matbaası, İstanbul 1325.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, I-III, İstanbul 1980.
- Cunbur, Müjgan, *Kur'an-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri*, Ankara 1961.
- Cündioğlu, Düccane, "Matbû Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu", II. Kur'an Sempozyumu, Ankara 1996.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul 1977.
- el-Ezdi, Hızır b. Abdirrahman, *et-Tibyân fî Tefsiri'l-Kur'an*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 244.
- Gaziantep İl Yıllığı, 1968.
- Gündüz, Mahmut, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an'ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi* XII, Ankara 1978.
- Hamidullah, Muhammed, *Kur'an'ı Kerim Tarihi* (trc. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2000 (2. bs.)
- İbrahim Hilmi, *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, Mârifet Matbaası, İstanbul 1926.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, IRCICA, İstanbul 2006

- Kabacalı, Alpay, *Türk Yayın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1987.
- Karabulut, Ali Rıza, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, Kayseri 1982.
- Karataş, Ali İhsan, “Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa’da İnsan-Kitap İlişkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, sy. 8, (1999) Bursa 2000, s. 324.
- Karatay, Fehmi Ethem, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I-II, İstanbul 1961.
- Kaya, Murat, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kuran-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*, İstanbul, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 110, 117, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi).
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mu’cemü’l-müellifin: Teracimu musannifi’l-kütübi’l-Arabiyye*, Dâru İhyâit-türasi’l-Arabî, Beyrut 1957.
- Keskioglu, Osman, *Kur’ân-ı Kerîm Bilgileri*, Ankara 1989.
- , “Türkiyede Matbaa Te’sisi ve Mushaf Basımı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XV, Ankara 1968.
- Kevserî, Muhammed Zahid, *et-Tahrirü’l-vecîz fî mâ yebteghi’l-müstecîz*, Mektebü’l-Matbûatü’l-İslâmiyye, Halep 1993/1413.
- Miras, Kamil, “Kur’an Tercümesi Hakkında Tarihi Hauralar ve İlmî Hakikatler”, *Sebilürreşâd*, II/38, (Nisan 1949).
- Nafiz, Rıdvan, *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Sivas Şehri*, İstanbul 1928/1367.
- Nüveyhiz, Âdil, *Mu’cemü’l-müfessirin min sadri’l-İslâm hatta’l-asri’l-hâdir*, Beyrut 1406/1986.
- Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul 1971-9,
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, I-IV, İstanbul 1308-1315.
- Şeşen, Ramazan v.dğr., *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, I-III, IRCICA, İstanbul 1986.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü’l-fudalâ* (nşr. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Türkçeli Kur’ân-ı Kerim*, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul 1927.
- Yazıcızâde Ahmed Bican, *Envârü’l-âşıkîn*, İstanbul 1306.